

Łukasz Barciński

STUDIUM PRZEKŁADU LITERATURY POSTMODERNISTYCZNEJ NA PRZYKŁADZIE
WYBRANYCH UTWORÓW THOMASA PYNCHONA

Przedmiotem niniejszej pracy jest analiza specyfiki przekładu literatury postmodernistycznej na przykładzie tłumaczenia powieści Thomasa Pynchona na język polski. Termin *literatura postmodernistyczna* opisuje produkcję literacką, której początek datuje się na lata 50. XX wieku w okresie następującym po modernizmie. Choć twórcy postmodernistyczni nie sformułowali żadnego manifestu ani programu literackiego można wyróżnić charakterystyczne cechy tego typu konwencji literackiej: ludyczny charakter utworu, logocentryzm rozumiany jako skupienie się na językowej warstwie utworu, intertekstualność, eklektyzm, autotematyzm, parodia, pastisz oraz odejście od mimetyzmu. Jedną z wiodących postaci literatury postmodernistycznej jest amerykański pisarz Thomas Pynchon, którego powieści w przekładzie na język polski stanowią przedmiot analizy niniejszej pracy. Należy dodać, że nurt filozoficzny postmodernizmu wpłynął również na teorię tłumaczenia głównie w osobie Jacquesa Derridy (1967, 1972, 1972a, 1981, 1983, 1985, 1985a), zwłaszcza poprzez wprowadzenie terminu *misreading* (złe odczytanie, niedoczytanie, nieodczytanie), zakładającego nieskończoną liczbę interpretacji danego utworu literackiego, a więc brak wyłącznie jednego sposobu odczytania tekstu, podkreślając fakt, iż tłumaczenie zawsze stanowi akt interpretacji.

Niniejsza praca usiłuje pokazać na przykładzie analizy literatury postmodernistycznej, że twórczość literacka wykazuje niezwykle różnorodność dotyczącą znacznie różniących się od siebie nurtów, konwencji i gatunków, dla których trudno znaleźć jest jeden wspólny mianownik w teorii przekładu. Teoria tłumaczenia często generalizuje odmienne typy produkcji literackiej umieszczając wszelkie jej przejawy w jednej kategorii np. tekstów ekspresywnych (Reiß 1978/89, 1984), co nie zawsze oddaje stopień różnorodności wielu pod-typów w tej kategorii, często radykalnie różnych. Podobny brak rozpoznania odmienności rodzajów estetyki (odmienność poetyki), której podlegają różne utwory literackie, można zauważyć w praktyce przekładu, jak i wśród odbiorców tekstów literackich. Niniejsza praca wyznacza dwa pod-typy tekstów ekspresywnych: teksty *plaisir* (teksty o charakterze bardziej mimetycznym, nie aktywujące wielu kodów literackich jednocześnie) oraz

teksty *jouissance* (teksty, który stanowią wyzwanie dla czytelnika poprzez aktywację wielu kodów literackich) (Barthes 1971, 1975, 1977). Brak takiego rozróżnienia (zwłaszcza ze strony tłumacza) ma daleko idące konsekwencje szczególnie widoczne w tłumaczeniu literatury postmodernistycznej. Stanowi ona bowiem klasyczny przykład tekstów typu *jouissance*, które przetłumaczone/odczytane jak teksty typu *plisir* (na podstawie innej estetyki), tracą swe główne walory literackie.

W niniejszej pracy wyżej wspomniana tendencja w odniesieniu do praktyki przekładu została nazwana *plasiryzacją* (od terminu wprowadzonego przez Barthesa) czyli interpretacją elementów tekstu *jouissance* (w tym przypadku napisanego w konwencji postmodernistycznej) jako elementy tekstu *plisir*, co prowadzi do wypaczenia produktu końcowego procesu przekładu. *Plasiryzacja* w niniejszej pracy oznacza odczytanie utworu literackiego poprzez pryzmat nieadekwatnej dla niego estetyki, co ma swe konsekwencje w akcie tłumaczenia, który zawsze poprzedza akt interpretacji.

W celu znalezienia jak najbardziej precyzyjnego aparatu badawczego dla analizy tak złożonego przedmiotu badań jak literatura postmodernistyczna, niniejsza praca stosuje podejście interdyscyplinarne łącząc osiągnięcia różnych dyscyplin takich jak: przekładoznawstwo - forenizacja/domestykacja (Venuti), literaturoznawstwo – polifoniczność (Bachtin), intertekstualność (Kristeva), *plisir/jouissance* (Barthes), defamiliaryzacja/ostranienie/uniezwyklenie (Szkłowski), filozofia – dyseminacja (Derrida), rizomatyka (Deleuze, Guattari), psychoanaliza (Lacan), lingwistyka oraz teoria informacji – entropia (Shannon). Praktyczna analiza skupia się na zbadaniu stopnia odtworzenia pewnych splotów sygnifikacji tekstu oryginału w tekście tłumaczenia, nazwanych na potrzeby pracy *rizomami* (od terminu wprowadzonego przez Deleuze'a i Guattariego) za pomocą zbadania stopnia defamiliaryzacji w porównywanych tekstach. Za strategię tłumaczeniową adekwatną do odtworzenia stopnia defamiliaryzacji (który w tekstach postmodernistycznych utrzymuje się na wysokim poziomie) została uznana *forenizacja* (strategia zaproponowana przez Venutiego). Zaczerpnięte z teorii informacji pojęcie *entropii* zostało wykorzystane w celu określenia stopnia odtworzenia defamiliaryzacji w produkcie przekładu tj. w przetłumaczonych utworach Thomasa Pynchona.

Rozdział pierwszy stanowi ogólne wprowadzenie do teorii przekładu z perspektywy tekstów literackich. Praca rozpoczyna poszukiwanie definicji tłumaczenia od mitycznych początków wieży Babel poprzez skupienie się na obecnych w teorii

przekładu dychotomiach, które przez wieki przyjmowały różną postać, rozpoczynając od binarności przekładu dosłownego lub skupionego na sensie. Rozdział pierwszy śledzi cykliczność dychotomii, które rozpięte na dwóch przeciwnych biegunach w różnych okresach historycznych starają się uchwycić definicję tłumaczenia z różnych perspektyw. Rozdział ukazuje historię dyskursu przekładoznawczego jako serię zwrotów, w których poszukuje on nowych impulsów ożywczo wpływających na teorię tłumaczenia (np. impulsy lingwistyczne oraz kulturoznawcze odzwierciedlone w związanych z nimi teoriach). Praca wskazuje również na głęboko metaforyczny charakter dyskursu przekładoznawczego, omawiając przenikające go metafory. Podejmuje również problem nieprzekładalności w odniesieniu do różnych elementów analizy tekstu przekładu jak również kwestię jednostki tłumaczenia użytej w analizie. Wskazuje na nieuchronną interdyscyplinarność przekładoznawstwa, które częstokroć stało na styku dwóch lub więcej dyscyplin naukowych.

W drugiej części pierwszego rozdziału praca definiuje literaturę i literackość z perspektywy estetyki i opisuje najważniejsze aspekty literackości, które zostają uwypuklone w literaturze postmodernistycznej: polifoniczność Bachtina, intertekstualność Kristevy, dyseminację Derridy oraz Modelowego Czytelnika Eco.

Następnie praca opisuje teorię przekładu dotyczącą kategoryzacji tekstów ze względu na ich funkcję (na teksty informatywne, operatywne i ekspresywne według Reiß) oraz wszelkie teorie przekładoznawcze bezpośrednio odnoszące się do literatury pięknej: pojęcie inwariantu (Levy 1963/1969, 1967/2000, 1969/2011; Popovic 1970, 1976), Szkołę Manipulacji (Hermans 1985, 1985a, 1988, 1999, 1999a, 2000), Teorię Polisystemów (Toury 1980, 1985, 1995), Bassnett (1991, 1999), analizę negatywną (Berman 2000) oraz Levefere (1982, 1983, 1992, 1992a). W dalszej części następuje analiza tzw. kodów translatorycznych tj. elementów strukturalnych, które biorą pod uwagę tłumacze w trakcie procesu przekładu (Krysztofiak 1996; Stolze 1994, 2011; Kozak 2009). Zasygnalizowane również zostaje znaczenie translatorycznej dominanty jako dominującego elementu interpretacyjnego, który należy zachować w procesie tłumaczenia.

Rozdział drugi opisuje w skrócie filozofię postmodernistyczną. Następnie przedstawia postmodernistyczną koncepcję literatury stworzoną przez Deleuze'a i Guattariego. Rizomatycznemu modelowi (książki kłącza), który można przyrównać do tekstów *jouissance* Barthesa, przeciwstawili model książki drzewa lub korzenia, wykazującego duże podobieństwo do koncepcji tekstu *plaisir* Barthesa. W dalszej części

następuje opis wyznaczników konwencji literackiej postmodernizmu w opozycji do modernizmu i realizmu (Hutcheon 1988, 1989; McHale 1992, 2004, 2012). Praca prezentuje również sylwetkę Thomasa Pynchona jako jednej z centralnych postaci nurtu postmodernistycznego, którego teksty można uznać za światowy kanon tej konwencji. Następuje tu analiza możliwych dominant translatorycznych w odniesieniu do twórczości Pynchona: dominanta ontologiczna, dominanta heteroglosji, dominanta entropiczna, dominanta ‘podwójnego kodu’, dominanta ‘kreatywnej paranoi’, dominanta encyklopedyczna, dominanta sakralna oraz dominanta Lacanowska. Praca opisuje w jaki sposób zaadoptowanie postmodernistycznej koncepcji rizomatyki na cele dyskursu przekładoznawczego może stać się adekwatnym aparatem badawczym w trakcie analizy tłumaczenia tekstów literackich, zwłaszcza w konwencji postmodernistycznej. Rizomatyka (tekstualne kłącza) tłumaczenia zostaje również ukazana w kontekście metaforycznego dyskursu teorii przekładu. Interdyscyplinarne połączenie pokrewnych sobie terminów z różnych dziedzin pozwoliło na stworzenie aparatu badawczego opartego na stopniu zachowania defamiliaryzacji w tekście tłumaczenia w porównaniu z tekstem oryginału. Miarą odtworzenia rizomatyki tekstu zostaje uznana entropia, której odtworzeniu sprzyja strategia forenizacji. Rozdział drugi zawiera również dyskusję na temat samej strategii *forenizacji*, stopnia jej zastosowania w tekstach literackich oraz granic, do jakich może posunąć się promowany przez nią eksperymentalizm w ramach języka docelowego. Produkt tłumaczenia został ukazany jako specyficzny rodzaj tekstu, zawieszony między dwoma kulturami, w którym dochodzi do wzmożonej aktywności eksperymentalnej na materii językowej (nazwanej Trzecim Językiem), co wynika z natury tłumaczenia (anizomorfizm między językami) jak również z natury tekstu literackiego (pewien stopień braku konkretyzacji). Rozdział kończy się podsumowaniem założeń translatorycznych opartych na rizomatyce tekstu, które przyświecają analizie w rozdziale trzecim.

Rozdział trzeci stanowi praktyczną analizę powieści Thomasa Pynchona tłumaczonych na język polski, głównie *Tęczy Grawitacji* i w znacznie mniejszym stopniu *49 idzie pod młotek*, *Mason i Dixon* oraz *Wada Ukryta*. Analiza skupia się na rizomatykach uznanych za kluczowe w procesie tworzenia sensu w utworach Pynchona tj. <ENCYKLOPEDYCZNOŚĆ>, <NARRACJA>, <INTERTEKSTUALNOŚĆ>, <HETROGLOSJA>, <SLANG>, <NEOLOGIZM>, <IKONICZNOŚĆ>, <GRY SŁOWNE>, <IMIONA>, <RELIGIA>, <STYK>, <FILM>, lecz również bierze pod uwagę pomniejsze rizomatyki np. <KALWINIZM>, <SPEKTAKL>.

<TECHNOLOGIA>, <MATEMATYKA> czy <KABAŁA>. Analiza bada stopień odtworzenia danej rizomatyki oraz zakres zastosowanie strategii forenizacji w odtworzeniu entropii tekstu oryginału w tekście tłumaczenia (zakres odtworzenia defamiliaryzacji).

Praktyczna analiza wyżej wspomnianych rizomatyk wykazała, iż w żadnej z nich stopień defamiliaryzacji nie został odtworzony na poziomie oryginalnego tekstu. Pomimo, że w przypadku niektórych rizomatyk stopień entropii tekstu tłumaczenia znalazł się na poziomie niemalże tak wysokim jak w przypadku oryginału, jednak w wielu przypadkach poziom entropii (stopień zachowania defamiliaryzacji) znalazł się na niskim poziomie, zaś niektóre rizomatyki zostały odtworzone tylko szczątkowo. Następujące rizomatyki zostały odtworzone w znacznym stopniu: <ENCYKLOPEDYCZNOŚĆ>, <NARRACJA>, <INTERTEKSTUALNOŚĆ>, <RELIGIA>, <STYK> oraz <FILM>, pomimo pewnych zauważalnych braków w rizomatyce tekstu docelowego. W przypadku <IMIONA>, <NEOLOGIZM>, <IKONICZNOŚĆ>, wiele kluczowych pozycji tłumaczeniowych tekstu oryginału nie zostało odtworzonych, choć wiele pozostałych zostało ujętych w rizomatyce tekstu docelowego. <HETREOGLOSJA>, <SLANG> oraz <GRY SŁOWNE> zostały odtworzone jedynie szczątkowo. W rezultacie analizowane powieści (zwłaszcza *Tęcza Grawitacji*, na której skupiła się analiza) w polskim przekładzie tracą znacznie na stopniu defamiliaryzacji, który stanowi filar estetyki dzieł postmodernistycznych jak i dzieł samego Pynchona. Niniejsza praca wpisuje analizowany materiał w szerszy kontekst kulturowy i poprzez wprowadzenie terminu *plasiryzacji*, stara się znaleźć przyczynę tak dużych strat w zakresie defamiliaryzacji w procesie tłumaczenia na język polski dzieł literackich niekoniecznie z zakresu konwencji postmodernistycznej. Wskazując na istnienie niekorzystnego z punktu widzenia estetyki tekstu procesu *plasiryzacji*, stara się wskazać, z czego taka niekorzystna tendencja może wynikać: brak istniejącego kanonu dzieł konwencji postmodernistycznej w literaturze polskiej, niewystarczająca erudycja tłumaczy literatury pięknej w zakresie krytyki literackiej jak i szeroko pojętego transtekstualizmu, niesprzyjające przepisy prawa autorskiego oraz asymetria językowa względem języka angielskiego i wynikła z tego potrzeba puryzmu języka polskiego. Praca postuluje *de-plasiryzację habitusu* translatorycznego tj. zmianę zwyczajów praktyki przekładu, polegającą na dostrzeżeniu wagi odtworzenia efektu defamiliaryzacji w procesie przekładu tekstów typu *jouissance*. Praca wskazuje ponadto na wielką rolę interdyscyplinarności w przyszłości przekładoznawstwa, wpisuje się w

dyskurs na temat zakresu *forenizacji* dzieła literackiego w tłumaczeniu oraz podkreśla konieczność jednostkowego podejścia do każdego dzieła literackiego (i do jego tłumaczenia), co możliwe jest tylko dzięki adekwatnemu określeniu jego unikalnej estetyki.